

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

Ю. О. Ватуля

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ КОМІСАРИАТИВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В 1918 — 1919 РР.

Проблема діяльності польських комісаріатів є однією з найменш досліджених в історії українсько-польських відносин, зокрема участі сотисячної польської громади в революційних подіях 1918 — 1919 рр на території України. Необхідність висвітлення історії всебічної діяльності цих інституцій дає можливість комплексної оцінки подій громадянської війни, дає ще один позитивний приклад дружби і співпраці українського і польського народів.

Наведене детермінує актуальність представленої публікації, оскільки сьогодні Україна і Польща переживають новий етап у своїх відносинах. Держави — сусіди, держави — сестри поступово інтегруються до Євроспільноти, успішно взаємодіють у міжнародній політиці і економіці. Сьогодні в історії українсько — польських відносин менше стає білих плям, спірних питань, образ і замовчувань.

В різні роки проблема участі польських громадян у революційних подіях та громадянській війні досліджувалася як радянськими (в тому числі й українськими), так і польськими істориками. В другій половині ХХ ст. було опубліковано більше 150 монографій та понад 650 статей, в яких досліджувалися окремі аспекти діяльності польських громадян, окремих польських партій, громадських об'єднань, військових формувань, головним чином тих, які стояли на боці радянської влади [1]. Це передовсім роботи українських істориків П. М. Калениченка, В. Є. Мельниченка, І. М. Кулінича, П. С. Соханя, С. А. Цвілюка, А. І. Гуляка, польських істориків Т. Чесляка, Т. Буткевича,

А. Сліша та ін. [2]. Найбільше публікацій з'являлося підчас підготовки до чергового ювілею Жовтневої революції 1917 р.

За роки незалежності, на жаль, монографії з цієї проблематики не з'явилося жодної. Навіть результати спільної українсько-польської комісії істориків, яка займалася вивченням низки спірних питань історії України і Польщі, не стали здобутком широкого кола вчених.

Попри досягнення вчених у дослідженні історії діяльності польських партій, організацій, установ на території України в 1918 — 1919 рр. проблема функціонування польських комісаріатів не була предметом окремого дослідження. Не вирішеними залишилися питання відносин польських комісаріатів з органами державної влади в регіонах України, правовий статус комісаріатів на різних етапах їх функціонування, оцінки діяльності окремих діячів. Практично не відома історія діяльності польських комісаріатів в таких містах концентрації польського населення, як Вінниця, Житомир, Чернігів, Черкаси, Полтава і ряді інших.

Початком створення польських комісаріатів можна вважати листопад 1917 р., коли між двома впливовими польськими партіями — Соціал-Демократією Королівства Польського і Литви (далі — СДКПіЛ) і Польською партією Соціалістичною — лівіцею (далі — ППС — лівіця) мали місце перемовини щодо необхідності організації інституції, яка б взяла в свої руки справи поляків на теренах, охоплених революцією. Тоді ж було підписано угоду про співпрацю.

В свою чергу 7 грудня 1917 р. Рада Народних Комісарів схвалила декрет про організацію і персональний склад Комісаріату з польських справ (Польський комісаріат). Очолив польський комісаріат Юліан Ленські — Лещинський. За цією постановою ціллю діяльності комісаріату було визначено захист інтересів польських біженців. Захист цей мав бути реалізований через єднання і організацію всіх поляків, вироблення і здійснення плану всебічної демократизації польських громадських об'єднань [3].

Декретом від 12 грудня 1917 р. усіх комісарів радянських установ зобов'язано співпрацювати з польським комісаріатом в усіх питаннях, які стосувалися польських справ, особливо польських солдатів і біженців [4].

В рамках комісаріату було створено відділи: біженців, військовий, демобілізаційний, культурно-освітній, політично-юридичний, праці, преси і загальний — канцелярія. В квітні 1918 р. відділ біженців було ліквідовано, а замість нього було створено відділ повернення до Вітчизни, військовий та демобілізаційний відділи були поєднані у військовий відділ. У лютому було створено ліквідаційний відділ [5].

Аналіз архівних матеріалів дозволяє зробити висновок, що у підпорядкованій польському комісаріату мережі місцевих комісаріатів на території України домінували соціал-демократи [6].

На переломі 1917 — 1918 рр. при виконавчих комітетах створюються місцеві польські комісаріати, головним чином у великих містах, де була велика концентрація польських громадян. Про деякі комісаріати можна знайти інформацію в архівних документах та пресі того часу. Цей матеріал є дуже розпорошений, не завжди порівняльний, але з огляду на свою унікальність вартий того, аби його запровадити до наукового обігу.

В Харкові, наприклад, розгорнув активну діяльність республіканський польський комісаріат. Особливо ефективним проявом його активності було накладення контрибуції на місцевих багатих поляків. Ці кошти витрачалися на утримання в Криму польського дому дитини і також на допомогу польським біженцям. Очолюваний Владиславом Узембло відділ біженців встановив контроль над польськими філантропічними об'єднаннями, які були створені раніше, такими, наприклад, як Польське товариство допомоги жертвам війни, Генеральний громадський комітет та ін. [7].

Активно також працював культурно-освітній відділ комісаріату. У лютому 1918 р. він отримав згоду від влади на звільнення з таборів полонених польських вчителів, які висловилися за те, щоб “віддати свою працю цілям народної освіти” [8]. Звільнені польські вчителі працювали не тільки в польських школах, але й інших освітніх інституціях України.

На початку грудня 1917 р. з ініціативи СДКПіЛ та ППС — лівиці було створено Київський польський комісаріат [9].

У січні 1918 р. до створення місцевого польського комісаріату було залучено польські демократичні партії та організації

Одеси. Спочатку було створено раду комісаріату, яка складалася з представників СДКПіЛ і ППС — лівиці, Польської соціалістичної робітничої спілки, Народно-соціалістичної робітничої спілки “Спуйня”, представників польських солдатів і т. ін. — всього понад 30 осіб. На засіданні 27 січня керівником комісаріату було обрано Антона Вонсіка (ППС — лівиця), заступниками Яна Гжеляка — Вімута та Зигмунта Богушевіча (ППС), секретарем Яна Глінку (СДКПіЛ) [10].

В Луганську до Ради польського комісаріату було обрано 12 осіб (у місті було зареєстровано 147 членів СДКПіЛ), у Кам'янському (Дніпродзержинськ) до складу місцевого комісаріату було обрано 25 осіб (у місті було зареєстровано 122 члени СДКПіЛ, близько 50 членів ППС — лівиці). Установчий з'їзд місцевого комісаріату мав місце у Єкатеринославі (Дніпропетровськ) за участі 164 поляків, які репрезентували польську громадськість губернії [11].

Тимчасовим комісаром польського комісаріату в Криму був обраний Станіслав Новосельський (СДКПіЛ), в Бахмутському районі (Артемівськ) Мар'ян Новицький (ППС), у Славянську — Станіслав Толвінський [12].

Деякі місцеві польські комісаріати мали свої друковані органи. Наприклад, Донецько-Криворізький комісаріат на початку 1918 р. почав видавати у Харкові газету “Відомості комісаріату” польською мовою [13].

Також на початку 1918 р. деякі польські комісаріати мали військові відділи, які займалися справами поляків, що служили в армії. Такі відділи функціонували, між іншим, при комісаріатах у Києві, Харкові, Одесі, Рівному, Севастополі. Вони допомагали полякам у справах демобілізації і репатріації до Польщі (після укладення Брестської угоди), у справах лікування інвалідів війни і тяжкохворих. Також військові поляки отримували від комісаріатів матеріальну і адміністративну допомогу [14].

Специфічний склад, на тлі інших, мав місцевий польський комісаріат у Севастополі. Він складався з моряків, а на чолі комісаріату був інженер — капітан Владислав Маргулец. Решта були офіцери військово-морського флоту, а також молодший офіцер піхоти і солдат піхоти (Войцеховський) [15].

Комісаріати брали участь не тільки в гуманітарних акціях,

але й у просвітницькій діяльності. Вони роз'яснювали принципи радянського устрою, нові принципи національної політики.

Підготовку груп до репатріації поляків координував діючий на терені всієї Росії і України Центропленбеж, на чолі якого стояв Юзеф Уншліхт.

Друга фаза діяльності польських комісаріатів на теренах України почалася наприкінці 1918 — початку 1919 р. Кількамісячна перерва в їхній активності (лютий — листопад 1918 р.) була викликана окупацією значної території України військами Центральних держав, які почали наступ через зірвання радянською стороною першої фази брестських перемовин. Розпад Австро-Угорської імперії і поразка Німеччини, а також революція створили умови для анулювання брестських угод 13 листопада 1918 р. Маніфест Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України 29 листопада 1918 р. проголосив відновлення влади Рад на території України.

Першим польським комісаріатом, який відновив свою діяльність, був комісаріат Харкова під керівництвом Ю. Шефлета. Спочатку ця інституція складалася з трьох відділів: соціальної допомоги, культурно-освітнього, еміграційно-статистичного. На базі Харківського комісаріату у грудні 1918 р. був створений загальнореспубліканський комісаріат. Його бюджет становив 200 тисяч рублів, які виділяв уряд України [16].

Спеціальним декретом Ради Комісарів України від 6 березня 1919 р. до компетенції Польського комісаріату було віднесено всі справи, які стосувалися польських державних і громадських організацій, свого часу евакуйованих на територію України. Тільки з Королівства Польського таких організацій і установ було евакуйовано на схід понад 600, з яких 100 знаходилося в Україні [17].

Згідно із згаданим вище декретом комісаріат здійснював контроль над цими організаціями. Він зобов'язав осіб, які формували архіви, займалися документацією евакуйованих польських організацій звітувати про хід своєї роботи перед спеціальним відділом комісаріату. Відмова від виконання цього наказу кваліфікувалася як злочин і справа передавалася до революційного суду [18].

Багато польських організацій і установ було реевакуйовано

до Польщі, однак навесні 1919 р. їхня чисельність все ще була досить великою.

Поступово почали відновлювати свою роботу польські комісаріати в інших містах України. 18 березня 1919 р. на зборах польської громади в Києві було обрано ініціативну групу в складі Сергіуша Конарського (комісар), С. Войта (заступник), Е. Ковальського (секретар) [19].

15 квітня 1919 р. відбулися організаційні збори комісаріату до справ національностей в Одесі, на яких було прийнято рішення про створення національних комісаріатів. В газеті “Комуна”, яка видавалася одеською групою, підкреслювалося, що польська громада з великим піднесенням брала участь в організації польського комісаріату та його секцій: культурно — освітній, в справах полонених і біженців, в справах соціальної допомоги. Очолив секретаріат Антоні Громницький (псевдонім Сойко). Секцію соціальної допомоги очолив Вацлав Вармузінський (псевдонім Говорек) [20].

На початку травня 1919 р. у Єкатеринославі (Дніпропетровськ) місцева група поляків обрала кілька своїх представників до виконання функцій польського комісаріату. У Миколаєві рішенням місцевої ради депутатів було створено польський колегіум (16 березня 1919 р.) [21].

Аналіз архівних документів і преси того періоду дозволяє констатувати, що хоча польські комісаріати в Україні на початку 1919 р. повернулися до діяльності, їхня активність і роль в порівнянні з початком 1918 р. зменшилася. Обумовлювалося це передовсім фактом дублювання ними функцій місцевих народних комісаріатів та інших державних інституцій радянської України. В такій ситуації, наприклад, працювали відділи (секції) освіти, соціального забезпечення, відділи в справах військовополонених і біженців. Крім того, деякі функції польських комісаріатів за своєю природою були короткотривалими, підлягали систематичному обмеженню, наприклад, демобілізаційні, репатріаційні, турбота про полонених і біженців [22].

Все ж таки репатріація була особливо важливою сферою діяльності польських комісаріатів. У квітні 1919 р. харківський польський комісаріат звернувся до органів влади з проханням дати згоду на повернення до Польщі тих біженців, які працювали на евакуйованому з Королівства Польського заводі Герлаха

і Пульста, як також і тих, які знаходилися в особливо тяжких умовах (мешканці так званих балашовських та салтовських бараків). Після отримання згоди перший ешелон репатріантів виїхав з Харкова до Польщі вже 19 квітня 1910 р. [23].

Важливим напрямком діяльності польських комісаріатів були освітні справи. Активність комісаріатів була сконцентрована на шкільній освіті та позашкільному вихованні дітей з родин робітників. Паралельно йшов процес реорганізації польських освітніх установ за радянськими взірцями. Для отримання більших можливостей в галузі освіти польські комісаріати намагалися, щоб їхні працівники входили до складу Народного Комісаріату України.

Найкраще це вдалося групі поляків у Києві, яка 7 липня 1919 р. створила комісію у справі народної освіти з компетенцією, яка уможливила опіку над школами всіх рівнів. До складу комісії увійшли Болеслав Шацький (псевдонім Скарбек), Юзеф Чарлінський, Веслава Челецька. Комісія затвердила Б. Шацького та Ю. Чарлінського інструкторами вищого шкільництва при Народному комісаріаті Освіти України, а В. Челецьку штатним працівником Київського губернського відділу народної освіти із завданням провадження позашкільної освіти поляків. Марію Будняк обрали інструктором в справах побуту та житлових справ польського населення при Київському губернському відділі соціального забезпечення.

Завдяки діяльності польського комісаріату в Одесі досить стабільно і успішно здійснювали навчальний процес в польських школах шість шкіл першого ступеня та дві гімназії. В своїй статті на шпальтах “Комуни” Хелена Гжелякова, яка очолювала польську секцію при губернському відділі народної освіти, писала про підготовку до видання підручників для польських дітей, про вироблену програму вдосконалення вчителів на спеціальних курсах підчас літніх канікул. Ця праця реалізувалася в тісному контакті з польською секцією профспілок вчителів Одеси [24].

Польські комісаріати відіграли також істотну роль в поширенні культури, пропаганді взірців проведення відпочинку. У великих містах України діяли — керовані польськими комісаріатами — так звані польські ізби (клуби), а при них бібліотеки, хори, драматичні гуртки і т. ін. Наприклад, цього типу

клуб діяв від 1 травня 1919 р. в Одесі. В його статуті підкреслювалося, що він повинен виконувати роль центру політичного, культурного життя місцевої польської громади. Місцева влада надала клубові 50 тисяч рублів, що дозволило відремонтувати кінозал та перенести бібліотеку до відповідного місця.

Театральна секція клубу (керівник — Беганський) організувала спеціальні концерти для робітників. Діяв дитячий гурток. Проводилася підготовка до відкриття філії клубу в найближчих місцевостях [25].

На початку квітня в Харкові було відкрито польський клуб. Його члени організували мітинги, лекції й іншого типу зустрічі місцевих поляків (наприклад, святкування 1 Травня 1919 р.). При клубі також діяла дитяча секція, яка проводила театральні вистави, музичні виступи. Незалежно від клубу окремо діяв в Харкові театральний гурток [26]. З інших цього типу клубів, над якими здійснювали патронат польські комісаріати, особливо активно діяв київський клуб.

В травні 1919 р. при Всеукраїнському Театральному Комітеті було створено польську секцію. 24 липня 1919 р. в Києві було відкрито польський театр, який очолила видатна акторка Станіслава Висоцька. Серед прем'єр театру були, між іншим, “Визволення” Станіслава Виспянського, “Новий Дон Кіхот” Олександра Фредри, “Баландіна” Юліуша Словацького, “Лілії” Людвіка Морстіна і т. ін. [27].

Таким чином, польські комісаріати на території України в тяжкі роки 1918 — 1919 рр. відігравали важливу роль в житті польських громадян. Їхня діяльність мала істотний вплив на матеріальний стан, духовну сферу поляків, які проживали в Україні віддавна, військовополонених, а також біженців з Королівства Польського, передусім робітників, інтелігенції і їхніх родин.

Важливим був політичний фактор в діяльності польських комісаріатів. Як загальна агітація, так і залучення поляків до безпосередньої участі на боці радянської влади підчас громадянської війни і зарубіжної інтервенції на території України. Проте навіть вихолощені архівні документи дають підстави вважати, що цей аспект в діяльності комісаріатів не був головним.

Польські комісаріати відігравали важливу інтегруючу роль, консолідуючи польську громадськість у різних місцевостях

України. Коротка історія діяльності цих інституцій (перша половина 1918 — перша половина 1919 рр.) збагатила традиції контактів між польським і українським народами, була важливим засобом обміну і взаємозбагачення обох культур, школою дружби.

Джерела та література

1. Власні підрахунки автора.
2. Калениченко П. М. Брати по класу — брати по зброї. (Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу рад на Україні (1917 — 1920). — К., 1973.; його ж: П. М. Калениченко. З історії польських комісаріатів на Україні // “Український історичний журнал”. — 1967. — №. 5.; Мельниченко В. Є. Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні (1918 — 1920). — К., 1975.; його ж: Интернациональное сплочение трудящихся: страницы исторического опыта. — К.: Вища школа, 1986.; Калениченко П. М., Кулинич І. М., Сохань П. С. Під єдиним прапором. (Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні. — К., 1977.; Гуляк А. Й. К вопросу о формировании интернациональных отрядов Красной Гвардии на юге Украины (1917 — 1920) // Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции. — М.: Наука, 1967.; його ж: Из истории работы Коммунистической партии среди иностранных трудящихся на юге Украины в 1917 — 1920 гг. // Вопросы конкретной экономики. — 1964. — №2.; Кулинич І. М. Діяльність Федерації іноземних комуністичних груп РКП(б) (1918 — 1920 рр.) // Український історичний журнал. — 1965. — № 11.; Буткевич Т., Сліш А. Польские солдаты Октября. — Минск, 1982.; A. Slisz, Prasa polska w dobie wojny i rewolucji. 1915 — 1919, Warszawa; Чесьляк Т. Об отношении поляков к революции 1917 г. // Октябрьская революция и пролетарский интернационализм. — М.: Наука, 1967.
3. “Известия Юга” — 1918. — 17 листопада.
4. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). — Ф. Р-3829. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 105.
5. Dziesięć lat. 1917 — 1927, Moskwa, 1928. — S. 27.
6. Jerzy Watula. Z dziejów polskich komisariatów w Ukrainie w latach 1918 — 1919. // Buletyn informacyjny. — Instytut krajowy socjalistycznych PAN, Warszawa, 1988. — № 2(81). — S. 102-111.
7. П. М. Калениченко. З історії польських комісаріатів на Україні // Український історичний журнал. — 1967. — №. 5. — С. 21.
8. “Известия Юга”. — 1918. — 23 лютого, 1 березня.
9. П. М. Калениченко, *op. cit.*
10. ДАОО. — Ф. Р-3829. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 104; Спр. 28. — Арк. 22.
11. Там само. — Спр. 182. — Арк. 98; Спр. 16. — Арк. 10.

12. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko — radzieckich, t. 1, Warszawa, 1963. — S. 328.
13. W. Uziembło, Wspomnienia. 1900 — 1938, Warszawa, 1965. — S. 171.
14. A. Slisz, Prasa polska w dobie wojny i rewolucji. 1915 — 1919, Warszawa. — S. 116, 170.
15. Dokumenty i materiały... — S. 345.
16. Известия ВУЦИК Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и Харьковского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. — 1919. — 12 березня.
17. W. Najdus. Polacy w rewolucji 1917 r., Warszawa, 1967. — S. 270.
18. Коммунист (Орган ЦК и Киевского Городского Комитета партии (большевиков) Украины). — 1919. — 22 березня.
19. “Известия Киевского Совета Рабочих депутатов”. — 1919. — 19 березня.
20. Підрахунки автора за: Kalendarz polski na rok 1917, Piotrogród, 1917. — S. LXXIУ — LXXXV1.
21. Известия ВЦИК. — 1919. — 12 березня.
22. Коммунист. — 1919. — 22 березня.
23. Коммуна. — 1919. — 18 квітня і 24 травня.
24. Известия. — 1919. — 13 квітня і 24 травня.
25. Jerzy Watula, op. cit.
26. Sztafeta komunizmu. — 1919. — 16 квітня.
27. Коммуна. — 1919. — 27 червня.

Анотації

Ватуля Ю. А. К вопросу о деятельности польских комиссариатов на территории Украины в 1918 — 1919 гг.

На основе архивных данных и труднодоступных материалов прессы того периода представлена многогранная деятельность этих специфических институтов в тяжёлые годы борьбы за власть в Украине. Объективно польские комиссариаты были втянуты в эту борьбу, однако этот аспект их деятельности не был основным.

Watulya Y. A. To the question of the Polish commissariats' activities on the territory of Ukraine in 1918 — 1919.

On the basis of the hard accessible archive and press materials of that period the many-sided activity of those specific institutes during the severe years of fight for the power in Ukraine is introduced. The Polish commissariats were drawn impartially into that fight; however this aspect of their activity was not the main one.